

9. Lewis C.S. *The Lion, the Witch and the Wardrobe : The Chronicles of Narnia* / Clive Staples Lewis. – HarperCollins, 2009 (reprint). – 224 p.
10. Lewis C.S. *The Magician's Nephew: The Chronicles of Narnia* / Clive Staples Lewis. – HarperCollins, 2009 (reprint). – 224 p.
11. Lewis C.S. *The Silver Chair: The Chronicles of Narnia* / Clive Staples Lewis. – HarperCollins, 2009 (reprint). – 272 p.
12. Lewis C.S. *The Voyage of the Dawn Treader: The Chronicles of Narnia* / Clive Staples Lewis. – HarperCollins, 2009 (reprint). – 288 p.
13. Lewis C.S. *The Weight of Glory And Other Addresses*. HarperCollins, 2009. – 208 p.
14. Lindskoog K.A. *The Lion of Judah in Never-Never Land* / Kathryn Ann Lindskoog. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co., 1973. – 141 p.
15. Piper J. *Desiring God : Meditations of a Christian Hedonist* / John Piper. Portland: Multnomah Press, 1986. – 364 p.
16. Preface to George MacDonald. Ed. C. S. Lewis / George MacDonald : *An Anthology*. New York: Macmillan Publishing Co., 1947.
17. Smith R.H. *Patches of Godlight: the Pattern of Thought of C. S. Lewis* / Robert Houston Smith. – University of Georgia Press, 1981. – 275 p.
18. Tolkien J.R.R. *On Fairy Stories* / John Ronald Ruel Tolkien / Tree and Leaf. – Houghton Mifflin, 1965. – 112 p.

КРАСА МИСТЕЦТВА ТА ПРАВДА ЖИТТЯ В ЕСТЕТИЦІ БРАТІВ ГОНКУРІВ

Наталія ЯЦКІВ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті досліджується співвідношення краси та правди в естетиці братів Гонкурів крізь призму їх висловлювань у “Щоденниках”, доводиться, що ідеал краси письменники черпали в реальності, однак у своїх творах виражали власне суб’єктивне бачення через творення ілюзії реальності трепетної, живої, мінливої, намагаючись урівноважити закони мистецтва та дійсності.

Ключові слова: естетика, краса, мистецтво, митець, правда життя, творчий метод, стиль.

В статье исследуется соотношение красоты и правды в эстетике братьев Гонкуров на основе их высказываний в “Дневниках”. Писатели искали идеал красоты в действительности, но в своих произведениях пытались выразить своё

суб’єктивное видение посредством творения иллюзии действительности трепетной, живой, изменчивой, пытаюсь уравновесить законы искусства и реальности.

Ключевые слова: эстетика, красота, искусство, правда жизни, творческий метод, стиль.

The article deals with the correlation between beauty and truth in the Goncourt brothers' aesthetics through the prism of their *Diaries*. The author argues that the writers drew their ideal of beauty from reality, but in their works they expressed their own subjective vision through the creation of illusion of reality – tremulous, vibrant, and variable, trying to balance the laws of art and reality.

Keywords: aesthetics, beauty, art, artist, true life, creative method, style.

Імена братів Гонкурів широко відомі в українському літературознавстві передусім завдяки “Щоденникам”, у яких французькі письменники виступають за оновлення реалістичного мистецтва, закликають до скрупульозного вивчення дійсності, вираження живого трепетного плину життя. Однак художня творчість, як і зрештою, еволюція світогляду та естетики, висловлена у тих же “Щоденниках” та передмовах до романів, залишилися поза увагою дослідників. Н.П. Науменко вважає, що причину такого ігнорування можна пояснити ідеологічними настановами, які в часи радянського періоду “кваліфікувались як занепадницькі, буржуазні, такі, що не заслуговують серйозної уваги” [5, с. 48]. Посилаючись на радянського літературознавця М.В. Толмачова, українська дослідниця зауважує, що “вітчизняне академічне літературознавство немало попрацювало над тим, щоб зі сторінок різних наукових, навчальних і довідникових видань творчість братів Гонкурів постала в аспекті занепаду та деградації” [5, с. 48]. Це призвело до того, що імена братів Гонкурів все ж згадуються як зачинателів натуралізму та імпресіонізму поряд з іменами Е. Золя, А. Доде, Г. Флобера, однак, на відміну від своїх французьких співвітчизників, їх творчість ще потребує ґрунтовних досліджень. Зважаючи на те, що публіка ніколи не тишила романістів своїми захопливими відгуками, письменників постійно ображали незаслуженою критикою, яка не відразу сприймала те нове, що було у їхніх творах, а також через сміливі й відверті записи із сучасного життя у “Щоденниках”, брати Гонкури мали більше ворогів, ніж прихильників. Однак сучасне французьке літературознавство вже належно оцінило їх новаторство стилю та естетичних поглядів, що виразилося у численних монографіях, які, на жаль, залишаються

невідомими в Україні. Спробуємо заповнити прогалини в освоєнні художнього спадку братів Гонкурів передусім на основі доступних нам “Щоденників”, які дають цілісне уявлення про творчу лабораторію неординарних митців слова.

Унікальність таланту і творчого методу Жуля та Едмона де Гонкурів полягає в тому, що двоє братів у літературі виступають спільно як один письменник, свої твори, доки ще був живий Жуль, вони писали разом, але й після смерті брата твори Едмона, який продовжував писати, спочатку завершуючи спільні задуми, а пізніше втілюючи власні ідеї, мало чим відрізняються від творів, написаних разом. В. Шор описує творчий процес братів так: “Спочатку вони разом придумували план глави, потім писали її окремо, прочитували один одному написане і, зрештою, зливали в один обидва тексти – так, що не було помітно швів, ні яких-небудь стилістичних розбіжностей” [1, с. 8]. Все ж відмінність між братами була, як пояснює Едмон на останніх сторінках “Щоденника”: “Мій брат – натура весела, яка швидко переймається, захоплюється, я – меланхолійний, мрійливий, сконцентрований” [2, Т.2, с. 619]. На початку літературної кар’єри Жуль виявляв більше стилістичні здібності, він відточував фрази, вишукував вдалі епітети, дбав про ритмічність періодів, Едмон же відзначався гострим поглядом, вмів краще бачити навіть у буденності все те, що могло стати матеріалом для літератури, а тому відповідав за загальну композицію. Виробляючи свій власний гонкурівський стиль, брати “змальовували світ матеріальних речей, одухотворяючи його через деталі, взяті з внутрішнього світу людини” [2, Т.2, с. 620].

Пильно придивляючись до дійсності, брати переносять свій дар колекціонування предметів мистецтва на колекціонування життєвих документів. Їх погляд на довкілля нагадує вивчення предметів мистецтва колекціонером через збільшуване скло, щоб не оминати жодної деталі.

Наскрізна проблема, яка червоною ниткою пронизує весь “Щоденник”, об’єднуючи розрізнені записи в єдине ціле – це проблема мистецтва. Пошуки своєї дороги у літературі, роздуми над тим, як виразити красу, яку відчуваєш, спонукають братів до аналізу творчості відомих майстрів слова і порівняння їх манери з досягненнями інших видів мистецтва. У записях 1860 р. зазначено: “У нас одна характерна риса: все, що ми бачимо довкола, нагадує нам про мистецтво і повертає до нього” [2, Т.1, с. 249]. Наділені талантом живописців, брати Гонкури розпочинали із замальовок. Як відомо, у молодості вони пробували себе у живописі,

у пейзажних і портретних ескізах з натури, після безпосереднього контакту з дійсністю виражали всю повноту барв і нюансів, а пізніше тренували свій літературний стиль, описуючи словом те, що було на полотні, домагаючись такого ж ефекту. Ще того ж 1860 року, коли ще не було й мови про імпресіонізм, брати писали: “Можливо, ніщо не існує безвідносно, само по собі. Природа, води, дерева, пейзаж – все це бачить людина, і все це уявляється їй таким чи іншим залежно від настрою, від її самопочуття. Бувають сонячні дні, які здаються похмурими, і похмуре небо, про яке згадуєш, як про найясніше в світі. Краса жінки залежить від кохання, якість вина – від того, коли і де ви його п’єте, чи його подають на початку чи в кінці обіду, після суніці чи сиру” [2, Т.1, с. 257].

Отже, проблема істини, життєвої правди, яку так закликали брати Гонкури виражати у мистецтві, видається їм відносною, адже залежить від суб’єктивних факторів.

Найважливішою функцією літератури як мистецтва слова, яка вирізняє її від інших словесних документів, є естетична. Будь-який письменник прагне донести до читача різні ідеї, але турбується при цьому бажанням виразити своє бачення красиво, сформувані власний ідеал краси. У процесі творчості брати Гонкури переживали сумніви, пошуки краси штовхали їх на заглиблення в історію, дослідження сучасного французького мистецтва, колекціонування антикварних предметів, які можуть подарувати несподівані враження. Стосовно своїх прагнень передати красу романісти писали: “Терзання мислячої людини полягають у тому, що вона прагне до прекрасного, не володіючи при цьому точним і визначеним уявленням прекрасного в мистецтві. Перед нею тьмяно жевріє мета, але як досягнути її – вона не знає. І в міру того, як пише, її охоплює все більше сумнівів і вагань у виборі засобів, якими потрібно користуватися” [2, Т.1, с. 352].

Ще в період роботи над романом “Жерміні Ласерте”, який послужив основою для обґрунтування теорії натуралізму Е. Золя, брати Гонкури виражали свою мету мистецтва: “...з нікчемного ембріона, яким є первісний задум, створити... книгу, змусити зародок стати життям, витягнути з власної голови одну за іншою кожну фразу, характери героїв, інтригу, зав’язку, весь той живий світ – роман, який тепер ніби виривається з вашого лона – який це неймовірний труд” [2, Т.1, с. 358]. Незважаючи на те, що в передмові до роману письменники декларують свою позицію стосовно сучасного роману та його завдань як “справжнє зображення

життя, вдумливе, гаряче, пристрасне літературне дослідження однаковою мірою як і соціальна анкета” [1, с. 30], розкриваючи свою творчу лабораторію, письменники акцентують на тому, що дослідження життя у них відбувається передусім через дослідження себе, через постійні спостереження за дійсністю, які не тільки не притуплюють чуттєвості, а навпаки, ніби ще “підсилюють її, розвивають і загострюють”, через “постійне, щоденне анатомування свого я” [2, Т.1, с. 364] вони виявляють в собі сокровенні струни страждань. Гарячкове збудження, неймовірна чутливість, загостреність усіх відчуттів – стан, у якому перебувають брати в процесі творчості. То ж чи можна прирівняти цей стан до позиції безкомпромісного науковця, який відособлено фактографічно й фотографічно вивчає і описує дійсність, як цього вимагав Е. Золя?

Такий стан французька дослідниця Стефані Шампо називає своєрідною формою аскетизму чи навіть мазохізму, адже “потрібно страждати, щоб заслужити, тому що без страждань немає справжньої величі, не може бути твору, достойного вічності” [7, с. 461]. Тому, на думку вченої, тіло сприймається Гонкурами, як “вітрина” душі. Вони виставляють свої страждання, свої рани напоказ, однак не надають їм значення. Чим більше фізичних страждань зазнає митець, тим міцнішим і оригінальнішим визріває його таланти. Відречення від реального життя, усамітнення, відмова від сім’ї, постійні муки творчості і розчарування, породжені холодним ставленням до їх творів, сприймаються Гонкурами як жертви, які необхідно принести на вівтар мистецтва для того, щоб, зрештою, заслужити справжньої слави. Така відчуженість споріднює Гонкурів з декадентами, на творчість яких радянське літературознавство прищепило етикетку “западницької”, та водночас підкреслює їх неповторність, несхожість з іншими, їх новаторський характер.

Зрештою, і сам Е. Золя, аналізуючи творчість Гонкурів серед плеяди романістів-натуралістів, наголошував на тому, що вони привнесли в роман нове відчуття природи, тому що “все побачене, вони перекладають у живопис, в трепетну музику, яка переливається барвами їх власного життя” [3, т.25, с. 524]. Через те, що Гонкури передають правді життя частинку свого нервового збудження, мистецтво літературного письма змінюється, романісти “ніби тримають в руках пензлик, різець або ж грають на якомусь музичному інструменті” [3, т.25, с. 524]. Розповіді і послідовний виклад думок та фактів трансформуються у прагнення “передати неповторні обриси предмета, його колір, аромат – всю сукупність буття”. Тому мистецтву Гонкурів притаманна вражаюча сила, яка наближає

його до видовища. “Вони роблять світ зримим, вони дозволяють нам майже осягати матеріальні образи своєї розповіді. ... Це невідомою правдою життя, пережитою і переломленою художниками, які хворі своїм мистецтвом” [3, т.25, с. 524].

Зближення літератури і живопису у своїх творах не заперечували і самі письменники, які в юності спочатку хотіли стати художниками, а Жуль все життя займався гравіруванням, виготовляв офорти. Від цих юнацьких захоплень брати зберегли прагнення до точного штриха, живописності деталей, тонкого відчуття співвідношення кольорів і загального колориту. Однак у ранніх творах романісти прагнули розмежовувати ці види мистецтва, стверджуючи, що “література може і повинна зображати життя низів, потворне і навіть відразливе. Живопис скоріше повинен тягнутися до прекрасного, вишуканого, приємного” [2, Т.1, с. 457]. Якщо література формує погляди, апелює до логічного початку, то живопис впливає передусім на серце, яке потрібно зворушувати. Література, позбавлена психологічної правди, глибини проникнення у внутрішній світ людини, не спроможна зворушити, а тому турбота про стиль, про форму виявляється марною тратою зусиль і навіть недостойною великого митця.

Досліджуючи творчі уроки Гонкурів, І. Карабутенко зауважує, що життя цих французьких письменників – це зразок “безперервного творчого горіння... одночасно найвища насолода й найтяжча мука” [4, с. 181]. Адже процес творчості у них завжди супроводжувався душевною гарячкою, збудженням, яке виснажує сили, однак без якого творення не відбувалося. Зі “Щоденників” стає очевидним, що, не полишаючи своїх спостережень за дійсністю і стенографічних записів, брати визнають, що задум твору у них завжди виникав спонтанно, і тоді їх охоплювало таке збудження, яке вже не полишало до останньої сторінки твору. І хоч такий гарячковий нервовий стан виснажував здоров’я, але він був необхідний і дуже важливий для процесу творчості. Цінність твору, за Гонкурами, визначається не кількістю затраченого часу, а саме цим гарячковим станом, який забезпечує свіжість та оригінальність задуму, і тоді “не страшні ні повтори, ні синтаксична недбалість”, а оригінальний епітет “вартує сотень сторінок бездоганно написаної, але, по суті, посередньої прози” [2, Т.2, с. 262].

Романісти визнавали вплив суб’єктивних факторів на творчий процес, а саме “фатальної, невідомої сили, вищої волі”, яка спрямовує творця у відповідному руслі. Якщо первісний задум твору виникає спонтанно,

то на його остаточне оформлення впливають і особисті якості митця, і навіть його настрої. Так, зокрема, вони пояснюють роботу на своїм другим романом “Сестра Філомена”, зазначаючи, що “книга, яка вийшла з-під вашого пера, здається вам написаною кимось іншим, і дивуєтесь їй, як чомусь несподіваному, що ховалось у вас всередині і про що ви навіть не здогадувались” [2, Т.1, с. 297]. Гонкури ще не знали про підсвідоме, але інтуїтивно вони пояснюють психологію своєї творчості саме підсвідомими імпульсами, тим самим заперечуючи об’єктивний сцієнтизм натуралізму.

Еволюцію естетичного ідеалу чітко простежуємо у “Щоденниках” та у творах письменників. Якщо на початку літературної кар’єри романісти закликали до спостережень, заявляючи, що “натура і спостережливність – тільки це і є у різному мистецтві. Цим живиться будь-який великий і справжній талант” [2, Т.1, с. 277], то в процесі творчості вони усвідомили обмеженість такої позиції: “Сьогодні кажеш собі: “Тільки спостереження”, а завтра спостереження видається недостатнім. До нього потрібно додати щось таке, без чого немає твору мистецтва, як немає вина без букету” [2, Т.1, с. 277]. Роздумуючи над естетичним ідеалом та своїм ставленням до мистецтва, Едмон де Гонкур у нотатках 1885 року зазначає: “Досконалість у мистецтві – це вміння розділити в правильній пропорції реальне і вигадане. На початку своєї літературної діяльності я надавав перевагу вигадці. Пізніше я став ревним прихильником чистої реальності, опису з природи. Тепер, залишаючись вірним реальності, я показую її під означеним кутом зору, який видозмінює її, робить більше поетичною і надає їй фантастичного забарвлення” [2, Т.2, с. 374].

Вивчаючи естетику братів Гонкурів, французький літературознавець П’єр Сабатьє стверджує, що естетична позиція будь-якого автора визначається вираженням авторських почуттів. Щодо Гонкурів, то вона полягає у пошуку неповторного тонкого артистичного письма для зображення чи то речей матеріальних, чи почуттів. Витончені інтелектуали, виховні на мистецтві XVIII століття, митці відчували живі емоції, спостерігаючи за красою світу чи мистецтва, і шукали засобів виразити, передати їх у своїх творах. Не тематика чи проблематика вирізняє мистецтво Гонкурів з-поміж інших митців XIX століття, а те, як вони пишуть про речі цілком ординарні, звичайні, спонукаючи глянути на них іншим поглядом, і побачити те, про що раніше навіть не замислювались. “Для них, як для поетів символістів, кожне слово, завдяки своїй звуковій будові, містить невичерпні можливості сугестії,

багатство викликати різні спогади тільки завдяки правильному розташуванню” [8, 403]. Зокрема, серед основних рис гонкурівської естетики французькі літературознавці виділяють не вираження ідеї, а скоріше відчуття, яке передує спостереженню і формує саме враження, причому це враження проникає у свідомість читача і створює в його уяві ефект присутності, дозволяє співпереживати описане. Тому стиль письменників формується, не як у класиків, через серію абстрактних ідей, вибудованих у логічному порядку, де картини приглушені, а слова мають умовне значення, а у “Гонкурів, як і у Т. Готьє, слова набувають живописної якості, незалежної від значення граматичного, однак залежної від фонетичного звучання, а також від асоціації ідей, які породжуються цим звучанням” [8, 408].

Пошуки краси в естетиці Гонкурів тісно пов’язані з пошуками правди життя, яку письменники прагнули пізнати, прискіпливо вивчаючи дійсність, адже краса водночас поєднує в собі вічне, абсолютне і мінливе, відносне. На основі досліджень роману “Манетта Саломон” С. Шампо порівнює ідеал краси Гонкурів з естетикою Ш. Бодлера. Так, захоплені сучасністю митці стверджували, що ідеал краси може виражатися тільки через мінливу реальність, через крихке і швидкоплинне теперішнє. А оскільки бурхливі події XIX століття породжували хаос буття, кризу філософії, політики і культури, це неодмінно мало призвести до перевороту. Звідси посилена увага Гонкурів до сучасності, ненастанне прагнення пізнати її, адже “мистецтво – це увіковічення у вищій, абсолютній, завершеній формі якогось моменту, певної людської особливості” [2, Т.1, с. 539]. Якщо Бог створив світ з хаосу, то чому ж сучасний митець не може створити свій шедевр з неосяжного безладу дійсності? Таким чином, на думку С. Шампо, захоплення Гонкурів XIX століттям пояснюється сподіваннями, що їх суспільство вже не може нижче впасти, а після занепаду обов’язково прийде оновлення. Тому сучасний митець, “подібно до Творця, може з хаосу створити красу” [7, с. 469].

Підтвердження близькості естетики Гонкурів до світогляду Ш. Бодлера знаходимо у “Щоденниках”: “справжні знавці мистецтва – це люди, які змусили вас прийняти як прекрасне те, що всі вважали потворним, по-новому відкривши чи воскресивши красу якогось явища чи предмета” [2, Т.2, с. 290]. Подібно до Бодлера, який у своїй збірці “Квіти зла” закликав шукати красу в потворності, Гонкури змальовують жорстокий світ в’язниць, лікарень, виводять образи служниць, повій, дрібних міщан,

обмежених фізіологічними проблемами, заглиблюються у буденність, відмовляючись від актуальних, сенсаційних подій, однак передають цю непривабливу, на перший погляд, дійсність з такою стилістичною майстерністю і довершеністю, що це виводить їх мистецтво “в авангард сучасних прозаїків” [7, с. 480].

Отож співвідношення між красою мистецтва і правдою життя породжує парадоксальний характер естетики Гонкурів. “Краса – це реальність, правда, саме життя, якщо мистецтво і людський геній достатньо сильні, щоб побачити і передати її” [2, Т.1, с. 543]. Ця правда, яку повинен вміти побачити митець, має бути відтворена красиво. Адже краса, шарм, благодать є засобами, через які правда стає доступною, видимою, приємною. Ця краса для Гонкурів є невіддільною від мрії і поезії. Її сила полягає в сугестії, у здатності зачіпати душевні струни, у тому, щоб спонукати вийти за межі логічних міркувань: “Прекрасне в літературі те, що виводить мрію за рамки прямого змісту сказаного” [2, Т.1, с. 553]. Однак цю красу письменник черпає саме з реальності. Опираючись на повне видання “Щоденників”, С. Шампо цитує за Гонкурами, що “митець повинен вкрасти у природи її таємницю, повинен створити відчуття “реальної присутності” життя” [7, с. 488]. Таким чином, правда життя далека від копіювання дійсності, а твориться митцем такими засобами, які здатні створити враження справжнього. “Великий талант у літературі полягає в умінні створювати на папері істоти, які б займали таке ж місце в пам’яті людей, як і істоти, створені Богом, які живуть справжнім життям на землі. Тільки такий акт творчості надає безсмертності книгам – древнім і сучасним рівною мірою” [2, Т.2, с. 526].

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що краса мистецтва і правда життя не суперечать одне одному в естетиці Гонкурів, адже краса у них взаємопов’язана із правдою. Як це зауважив Е. Карамаші, “реалізм Гонкурів менше спраглий реальності, ніж правди. Оскільки реалізм без стилю жакхливий, робота митця передусім полягає в тому, щоб знайти під покривалом потворної дійсності, під гладкою поверхнею речей їх глибоку індивідуальність і неповторність” [6, с. 40].

Розглянуті ідеї братів Гонкурів стосовно краси мистецтва і правди життя, висловлені у “Щоденниках”, дають підстави зробити висновки про те, що письменники не захоплювалися абстрактною красою, вони шукали її в реальності. Завдання митця, на їх думку, полягає в тому, щоб побачити приховану сутність світу, виявити правду життя і відтворити

її у творах за законами мистецтва. Справжній митець зуміє відібрати і розставити деталі, представити правду життя, навіть відразливу, у такому світлі, що вона стане твором мистецтва, який не залишає байдужим і приносить естетичну насолоду. При цьому митець повинен керуватися своїм внутрішнім чуттям, інстинктом, адже “твір мистецтва – це кусок дійсності переломлений через темперамент митця”. “Виразити те, чого я ще ніде не зустрічав у сучасній літературі – гарячковий трепет життя XIX століття, притому донести його до читача не застиглим, не замороженим, – ось в чому полягало наше велике зухвальство” [2, Т.2, с. 275–276]. Новаторський характер творчості братів Гонкурів не вписується в рамки реалізму, незважаючи на те, що митці постійно декларували свої турботи його оновити. Їх стиль засновано на синтезі мистецтв: живопису, музики, графіки і навіть скульптури. Вплив романтизму і пошуки засобів вираження живого трепетного сучасного життя сформували синтетичний, чи скоріше поліфонічний стиль письменників, який поєднує елементи романтизму, реалізму, натуралізму, імпресіонізму і навіть естетизму та сюрреалізму, а тому потребує ще ґрунтовного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонкур Э. и Ж. Жермини Ласерте. Братья Земганно. Актриса Фостен / Библиотека всемирной литературы. Серия вторая, том 76. / вступ.ст. В. Шор, примеч. Н. Рыковой. – М.: “Художественная литература”, 1972, – 493 с.
2. Гонкур Э. и Ж. Дневник. Записки о литературной жизни. – М.: “Художественная литература”, 1964. – В 2-х т.: 1 – 710 с., 2–749 с.
3. Золя Э. Эдмон и Жюль де Гонкур. – Собр соч. в 26 т. – Т.25. – М.: “Художественная литература”, 1966. – С. 521–546.
4. Карабутенко І. Творчі уроки братів Гонкурів // Всесвіт, 1980. – №.7. – С. 175–181.
5. Науменко Н.П. Роль и место Гонкуров в процессе формирования французского романа второй половины XIX века // Культура народов Причерноморья, 2008. – № 138. – С. 48–52.
6. Caramaschi E. Réalisme et impressionisme dans l'oeuvre des frères Goncourt. – Pisa : Editrice Libreria Goliardica, 1971, – 297 p.
7. Champeau S. La notion de l'artiste chez les Goncourt (1852-1870) – P. : Honoré Champion, 2000, – 553 p.
8. Sabatier P. L'esthétique des Goncourt. Une esthétique du style. – Paris, 1997. – 632 p.